

helynevek politikumával kapcsolatos esettanulmányok közreadásával történelmi és kortárs példákon mutatja be, hogy a nevek, a névadás és a névváltoztatás révén a regnáló hatalom vagy egy hegemonikus ideológia hogyan sajátítja ki, hódítja meg a teret és annak használati jogát szimbolikus módon. A kötet tágabb célja, hogy rámutasson a helynevek kritikai kutatásának lehetséges módszertani sokféleségére és relevanciájára az urbanisztikai kutatásokban. A téma kutatásának interdiszciplináris jellegét és szükségességét mutatja az, hogy az egybegyűjtött esettanulmányok szerzői sokféle szakterületen: a földrajztudomány, az antropológia, a történelemtudomány, a nyelvészet, a várostervezés és a politológia területén tevékenykednek. Az összeállítás sokszínűségét fokozza az is, hogy anyaga európai, észak-amerikai, szubszaharai afrikai, valamint ázsiai városokból származik.

A kötet elejét kissé szokatlan módon állították össze: a címlap előtti lapokon a szerkesztők bemutatása olvasható, a címlap utáni tartalomjegyzéket pedig az ábrák és a táblázatok jegyzékei követik. Ezek után kapott helyet a tanulmányok szerzőinek bemutatkozása, valamint a köszönetnyilvánításokat tartalmazó és a kötet létrejöttét bemutató rövidke fejezet. Sajnos a tanulmányokhoz nem készültek absztraktok, a kötetbeli eligazodást és annak kézikönyvszerű használatát viszont nagyban segíti az utolsó oldalakon található, a témával kapcsolatos szerzőket tartalmazó névjegyzék, valamint a tárgymutató, amelyben helynevekre is lehet keresni.

A tanulmánygyűjtemény kimondottan a városi helynevek politikumával kapcsolatos, kritikai szemléletmódot érvényesítő fontosabb tanulmányok egy csoportban való közreadását célozza meg, ezért már megjelent írásokat is újrapublikál. Így (az első és az utolsó írást leszámítva) tizennyolc angol nyelvű tanulmány közül kilenc írás különböző politika- és földrajztudományi folyóiratokban vagy tanulmánykötetekben már korábban megjelent, és változatlanul vagy némileg átdolgozott formában került be a jelen kötetbe. A tanulmányok többsége viszont összességében a 2010-es években keletkezett.

A szerkesztők a kritikai (városi) helynévtan (*critical [urban] toponymy*) prominens kutatói. Az 1980-as évektől az utcanévadás kérdéskörét vizsgáló, például a nemzeti identitással és emlékezetkultúrával kapcsolatos izraeli és német példákban jártas MAOZ AZARYAHU (University of Haifa, Izrael), a helynévadás afroamerikai identitással kapcsolatos vonatkozásait az 1990-es évektől vizsgáló DEREK ALDERMAN (University of Tennessee, USA) valamint a többek közt New York utcaképével foglalkozó REUBEN ROSE-REDWOOD (University of Victoria, Kanada) neve a kötet tartalomjegyzékében többször is feltűnik. A hármuk által közösen jegyzett első (1–24) és utolsó fejezetben (309–319) – melyek mintegy előszóként és zárszóként olvashatóak – a kritikai helynévtan kialakulásáról, irányairól, módszereiről, szemléletmódjáról, jövőbeli lehetőségeiről írnak.

2. A szerkesztők által írt első fejezet bőséges irodalomjegyzékével együtt bevezet a téma kutatástörténetébe. A helynevek, helynévadás hatalmi vonatkozásai iránti érdeklődés a humán és társadalomtudományok 20. század végi kritikai és térbeli fordulatához kapcsolódik, amely az 1990-es években jelent meg először a helynevek kutatásában. A korábbi, klasszikus városi helynévtan legfőbb tevékenysége a korábbi utcanévek és a hozzájuk kapcsolódó anekdoták, folklorisztikus történetek enciklopédikus összegyűjtése, a nevek eredetének, jelentésének feltárása volt a helytörténetírás céljával. A 20. század első

háromnegyedében uralkodó, Berkeley-iskola néven ismert kulturális földrajz a helynevekre kulturális indikátorként, azaz az adott kultúra jellegzetességeinek leképeződéseiként tekintett. Az 1980-as évektől jelent meg az utcanévadás politikai, szimbolikus jelenségként, illetve a kollektív emlékezet, emlékezetkultúra, identitásépítés szempontjából való értelmezése, amelynek legnagyobb hatású kutatója MAOZ AZARYAHU. Az 1990-es években, DEREK ALDERMAN munkásságában formálódott ki az a szemlélet, mely szerint a helynévadást, a helynevek körüli gyakorlatokat mind a hatalmi elit, mind az elnyomott, antihegemonikus törekvésű csoportok eszközként használják fel céljaik elérése érdekében. A helynévadás faji, gender, társadalmi osztállyal kapcsolatos, nemzeti identitások konstruálásában és a tágabb identitásdiskurzusokban betöltött szerepe is a 20. század utolsó évtizedében került egyes kutatások középpontjába, például LAWRENCE BERG és ROBIN KEARNS kutatásaiban. DEREK ALDERMAN arra világított rá, hogy a városi névanyag jellegén túl a névadás körülményeit, recepcióját és az elnevezett helyek földrajzi elhelyezkedését (centrum-periféria) is érdemes vizsgálni a névadás hatalmi, érdekérvényesítő eszközként való elemzésekor. A helynévre nyelvészeti jelenség helyett hatalmi-politikai megnyilvánulásként tekintő irányzat első fontosabb lenyomata a LAWRENCE BERG és JANI VOULTEENAHU által szerkesztett tanulmánygyűjtemény (2009), amelyre a jelen könyv mintegy előzményként tekint.

A bevezető fejezetben a kritikai helynévtan három fő kutatási aspektusát különíti el a szerkesztőhármastól. Az első irányultság a várost mint szöveget, azaz összetett jelrendszert tekinti, és az ún. városszöveget (*city-text*), illetve annak megalkotását és változásait szemiotikai, diskurzuselemző és ideológiakritikai keretben vizsgálja. A városszöveg az aktuális társadalmi-politikai rezsim történelemszemléletét tükrözi különböző történelmi korszakok megfelelő szereplőinek, helyeinek, eseményeinek helynévként való egyidejű megjelenítésével – bár a városlakók identitását, emlékezetkultúráját sokszor mindez kevésbé befolyásolja. A városszöveget a társadalmi-politikai rendszer megváltozásakor az új hatalmi elit rendszerint újra kívánja írni, de mivel ez teljes mértékben nem lehetséges, így többféle történelmi narratíva rétegződése jöhet létre. A kritikai toponomasztika második iránya a városszövegnek „kulturális küzdőtér” aspektusára koncentrálna: a városi helynévrendszer ugyanis különféle társadalmi csoportok versengése révén jön létre azon cél érdekében, hogy milyen történelemszemlélet és identitás jelenítődjön meg a városszövegben. Az aktuális társadalmi-politikai erőviszonyok határozzák meg, hogy kinek van hatalma nevet adni, milyen társadalmi csoportok, ideológiák és hogyan, hol válhatnak láthatóvá a városban a helyneveken keresztül. Ez az irányzat a hegemon hatalommal szembeni, alternatív névadási küzdelmek és a helynévhasználat hivatalos (pl. utcanévadás) és mindennapi (pl. privát névhasználat) formáival foglalkozik történetileg marginalizált csoportok (pl. afroamerikaiak az Egyesült Államokban) vagy a nők egyenjogúsági mozgalmi esetében, a társadalmi és térbeli, térhasználati igazságosság, diszkrimináció, kirekesztés fogalmai mentén. A harmadik irányzat a kritikai helynévtanban a városképek reprezentációs jellege helyett azok performatív, gyakorlatokhoz kapcsolódó oldalára helyezi a hangsúlyt, azaz vizsgálja például a hivatalos és nem hivatalos helynevek hétköznapi beszédben való használatát, kiejtését, a névadás aktusát az AUSTIN-féle beszédaktus-elméletéhez kapcsolódóan. Lényegében arra mutat rá, hogy a városkép helyneveinek életében és magában a névadásban a politikai akarat mellett a társadalom különböző csoportjai és a városlakók a maguk hétköznapi helynévhasználatával is szerepet játszanak.

3. A kötet első írását KARI PALONEN jegyzi (25–40). A finn politológus a szerkesztők által nagyra értékelt, 1993-ban publikált tanulmányát dolgozta át, amelyben akkor elsőként tekintette át a már rendelkezésre álló, az utcanévadások politikai vonatkozásaival kapcsolatos kutatásokat. Jelen írása első felében politikatudományi keretben vizsgálja az utcanévadás jelenségét AUSTIN beszédaktus-elméletéből és MAX WEBER politikakoncepciójából kiindulva, a második rész pedig Helsinki utcanévadásának történetét dolgozza fel.

A koloniális és posztkoloniális társadalmi-politikai viszonyok közti közterület-elnevezésekkel több tanulmány is foglalkozik. A földrajztudományt képviselő BRENDA YEOH 1992-ben megjelent, jelen kötetben átdolgozva újrapublikált tanulmányát (41–55) az egykor brit gyarmati fennhatóság alatt álló Szingapúr 19. századi és 20. század eleji utcanévkultúrájának szentelte. A hivatalos, európai jellegű utcanévadási gyakorlat mellett úttörő módon a helyi lakosok és különböző ázsiai bevándorló csoportok nem hivatalos, mindennapi beszédhelyzetekben használt helyneveivel is foglalkozott. LIORA BIGON és AMBE J. NJOH tanulmányában szubszaharai afrikai városok jelenkori utcanévadási jellegzetességeit mutatja be, megállapítva, hogy a települések brit és francia gyarmati múltja jelentős befolyásoló tényező (202–217). Az apartheid utáni Dél-afrikai Köztársaságban az utcanévek megváltoztatása a politikai változás legfőbb szimbóluma volt; a gyarmati lét és az apartheid idejéből származó közterületnév-anyag 2000-es években való megújítását és annak módját társadalmi viták övezték. A négy legnagyobb város – Fokváros, Johannesburg, Pretoria, Durban – példáját ismerteti WALE ADEBANWI tanulmánya (218–239), JAMES DUMINY pedig Durban példájába enged betekintést (240–258).

Ugyancsak a diszkriminált etnikai csoportok helynévadási lehetőségeivel foglalkozik DEREK ALDERMAN és JOSHUA INWOOD elemzése (259–273). Az Egyesült Államok délkeleti részén élő afroamerikaiak példáját elemzik, akiknek a jelenléte, létezése történelmileg, a városok fehér múltját tükröző utcanévadásban pedig térbelileg is el van némítva. A szerzők két város példáján az afroamerikaiak polgárjogi küzdelmének vezetőjéről, Martin Luther King Jr.-ról történő utcaátnevezési törekvéseket vizsgálják, amelyek a társadalmi és térbeli igazságosságért zajló afroamerikai mozgalom részét képezik. A kötet-szerkesztő ROSE-REDWOOD szintén az Egyesült Államokból veszi a példáját (274–289). A szerző PIERRE BOURDIEU szimbolikustöke-elméletére alapozva vizsgálja New York utcanév-történetének néhány részletét és azokban az emlékeztető funkció sokféle megvalósulását, valamint az afroamerikai és a női névadóknak juttatott teret.

A kötet legtöbb tanulmánya Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa egyes országaiból hozza példáit a nacionalizmus, a szocializmus, valamint a szocializmusból a posztszocialista rendszerekbe való átmenetek utcanévváltozásai kapcsán. Kelet-Berlin utcanévváltoztatásai két tanulmányban is terítékre kerülnek. MAOZ AZARYAHU (56–73) a német városban és az izraeli Haifában a megalakult új rezsimek 1951-ben végrehajtott, ideológiai jellegű, a korábbi emlékezetkultúrát törölő és újat konstruáló utcanév-változtatásait hasonlítja össze, míg JANI VUOLTEENAHO és GUY PUZEY tanulmánya (74–97) ANTONIO GRAMSCI hegémóniaelméletére és helynévadással kapcsolatos politikatudományi nézeteire alapozva vizsgálja a szocialista és posztszocialista (Kelet-)Berlin hivatalos utcanév-változtatásait. DANIELLE DROZDZEWSKI 2014-es munkájában (114–131) Krakkó utcanévcseréit elemzi a második világháborútól a posztszocialista éráig. Ehhez hasonló vizsgálatot végzett ANAÏS MARIN Leningrád/Szentpétervár (132–149), LAURA ŠAKAJA és JELENA STANIĆ Zágráb (150–167), MONIKA PALMBERGER Mostar (168–184), DUNCAN LIGHT és CRAIG YOUNG pedig Bukarest esetében (185–201). Az utóbbi két tanulmány közös vonása

továbbá, hogy a városlakók szempontját, a mindennapi privát helynévhasználat síkját is bevonja az utcanévadás és -csere mint általában a politika által, felülről irányított jelen-ség kutatásába. Az előbbi, kelet-európai helyszíneket érintő tanulmányok olyan témákkal foglalkoznak, mint a politikai rezsimváltások diszkurzív hatásai a városszövegre; az emlékezet térbeliesítése; értékrendek térbeli kodifikációja; az elkülönülés-elkülönítés, határmegvonás társadalmi-politikai folyamata; időbeli határképzés; vagy a nacionalista ideológia felírása a városképre.

Az előző tanulmányok sorába illeszkedik a tanulmánykötet egyetlen magyar vonatkozású elemzése is a helsinki egyetem tanszékvezető politológusa, EMILIA PALONEN tollából (98–113). A többek közt Budapest történetével és a közelmúltbeli és jelenkori magyar emlékezetpolitikával foglalkozó szerző aktuális írásában a 19. századtól napjainkig tartó időintervallumban elemzi Budapest utcanév-változtatásainak történetét. Szerinte más városok evolúciós jellegű, lépésenkénti névváltoztatásaival szemben a magyar főváros névhálózatának változása revolúciós jellegű: hullámai a politikai változások automatikus velejárói, így az utcanév-változtatás már hagyományként van jelen Magyarországon. Különbőféle diskurzuselméletekre alapozva azt vizsgálja, hogy az utcanévadás aktuása hogyan teremti meg a „diszkurzív univerzumot”. Ebben az elméleti keretben az utcanevnek csomópontokként, örökként, az utcanév-változtatások pedig örváltásként értelmeződnek. PALONEN a reformkortól kezdve veszi sorra az utcanévadási trendeket Budapest történetében, rámutatva arra, hogy az újonnan létrehozott toponimák az őket létrehozó új rezsimek politikai diszkurzusának fontos részét képezték, és a rendszereken belüli változásokat is követték. Az emlékezetpolitika köztéri emlékművekben, szobrokban való megtestesülése a rendszerváltást követő időszak kapcsán a névtani kérdésekkel majdnem azonos teret kap. Ezen időszak kapcsán a szerző a dualizmushoz mint aranykorhoz, valamint a két világháború közti érához való visszamozdulás tendenciáit mutatja ki a névváltoztatásokban, és a jobboldali kormányok utcanév-változtatásban való aktivitását, azon belül pedig az államszocialista múlt emlékeit eltörlő törekvéseket hangsúlyozza. Ugyanakkor nehezen értelmezhető a 2010-es évek utcanév-változtatásairól szóló résznél a szerző azon gondolata, amely a kormányzat populista ideológiájának megjelenéseként értékeli tizenhárom utcanévadási esetet, amelyek során különféle személyeknek, közszereplőknek állított emléket a városvezetés. Az ehhez készült táblázatban a névadók közt egyrészt a populáris kultúrához sorolt egyes személyek („popular culture” címkével a személy pár szavas bemutatása után) szerepelnek: Domján Edit, Elvis Presley, Romhányi József (utóbbi tévesen színészként megjelölve), valamint neves futballisták: Dalnoki Jenő, Kocsis Sándor és Zakariás József. Másrészt antikommunista személyekként ide sorolja a szerző Bauer Sándort, Bibó Istvánt és Mansfeld Pétert; mellettük két népi író („populist writer”): Illyés Gyulát és Németh Lászlót; valamint Görgey Artúrt („revolutionary” címkével) és id. Antal (sic!) Józsefet (címké nélkül, mint két háború közötti kisgazda politikus). A szerző a holokauszttal kapcsolatos utcanévadások esetén arra hívja fel a figyelmet, hogy noha zsidókat mentő nem zsidókról a közelmúltban számos közterületet neveztek el (l. alsó rakpartok neve), zsidó személyekről nem történt utcanévadás. A közelmúltbeli utcanév-változtatásokról szóló rész utolsó bekezdései inkább kormánykritikaként, mint kritikai névtani elemzéseként olvashatóak. A tanulmány a számos helyesírási és értelmi elíráson túl (pl. *Nándor utca* [107], *Grof. Tisza István utca* [106], *Zakarias József [utca,* 110], *Antal József [rakpart,* 110]) tárgyi tévedéseket is tartalmaz (pl. a szerző szerint a trianoni béke után az elcsatolt területekről túlnyomórészt paraszti háterű és szakképzetlen

munkástömegek árasztották el a fővárost, 105; Slachta Margit szerinte protestáns aktivista volt, 110). Összességében örömteli a magyar névtan számára, hogy EMILIA PALONEN tanulmánya révén egy magyar vonatkozású téma is megjelenik egy nemzetközi kötetben, amely a kritikai névtan újszerű szemléletmódjával vizsgálódik. Ugyanakkor ennek az érdekes és sokrétű témának – Budapest (kivált közelmúltbeli) utcanév-változtatásainak – kissé precízebb és átgondoltabb kritikai névtani feldolgozása még várat magára.

A kötet utolsó tanulmányát MARAL SOTOUEHNIA jegyzi (290–308). A szerző a digitalizáció és a hagyományos közterületnév-kultúra és -használat kérdését, együtthatásait vizsgálja Dubaj példáján: a városvezetés egy *Makani* nevű (arab 'az én helyem'), a korábbi postai címetek tízjegyű kódokkal helyettesítő, a térbeli tájékozódást segítő rendszert vezetett be, ugyanakkor emlékeztető jellegű utcanévadási projektbe is kezdett.

4. A kötetet a szerkesztők összegző és jövőbe tekintő írása zárja (309–320). Néhány további, kutatásra érdemes témát is megjelölnek, például a kétnyelvű utcanévtáblák alá-fölérendeltséget tükröző formai, elrendezési tulajdonságainak elemzését; korábbi utcanéveket megőrző üzletnevek eseteit; a helynevek szerepét a profán tér egyéni és közösségi jelentésekkel telített helyé alakításában; vagy az utcanévadás erőszakkal való kapcsolatait, illetve recepcióját marginalizált csoportok esetén. A szerzők kiemelik különféle megközelítési módok és módszerek – utóbbiak közül a kvalitatív jellegűek, különösen a mélyre ásó esettanulmányok – gyümölcsöző jellegét. Zárásként a szerkesztők felvetik azt a kérdést, hogy a hatalmi viszonyokkal, elnyomott társadalmi csoportokkal is foglalkozó kritikai városi helynévtannak milyen szerepe lehet a közéletben, politikában, nyilvános diskurzusban, majd kifejezik abbéli reményüket, hogy a kötet további vizsgálatokra fog ösztönözni az utcanévek politikumának kutatásában.

A kötet által bemutatott elméleti hátterek és megközelítési módok a magyar névtanban is inspirálók lehetnek. A mélyebb elemzést lehetővé tevő, összetettebb, magyar vonatkozású példák nagy bőségben rendelkezésre állnak, tekintve például a hazai utcanévek 20. századi, az aktuális politikai rezsim ideológiai mentén történt változtatásait vagy a határon túli magyarlakta települések esetét, amelyekben a politikai változásokon túl az etnikai vonatkozások aszetusa is megjelenik. A kötetben kirajzolódó elméleti keret magyarországi alkalmazása a névtan helyett eddig a földrajztudományban látszik megjelenni (l. pl. ERÖSS ÁGNES kutatásait Beregszász és Nagyvárad példáján). A kritikai helynévtan tudományközi szemlélete bővítheti a magyar utcanévek kutatásának szempontrendszerét, hozzájárulhat az egyes esetek tágabb történeti, társadalmi, politikai kontextusában való, mélyebb megértéséhez. De általa az interdiszciplináris kutatási kapcsolatok is erősödhetnek, és a magyar vonatkozású közterületnév-kutatások a nemzetközi kutatások áramába is bekapcsolódhatnak. A kötet tehát mindenképpen tanulságos lehet azon névkutatók számára, akik az utcanéveket, de bármely hely-, sőt tulajdonnévfajta annak történetiségében, illetve a társadalom és a hatalom vonatkozásaiban kívánják vizsgálni.

IMREH RÉKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5157-793X>

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

A természeti nevek esetében az alapítólevél mindkét részében nagyjából azonos az egy- és kétrészes nevek száma. Egyrészes nevek főleg a víznevek közé tartoznak. A kétrészes nevek esetében a latin fajtajelölő többnyire hiányzik, vagy csak általános *locus* szóval van rájuk utalás. A kétrészes természeti nevek alaprésze egy kivétellel a helyfajtaját megjelölő földrajzi köznévv. A bővítmény általában a szóban forgó hely valamilyen sajátosságát jelöli, képző nélkül vagy főnévből képzett melléknévvvel.

A korai ómagyar kori névadás alaptípusát a személynévből alakult egyrészes településnevek és a földrajzi köznévi alaprésszel alkotott kétrészes nevek adják.

3. A magyar nyelvemlékes időszak legkorábbi idejéből való szórványok vizsgálata kiemelkedően fontos; nemcsak a magyar nyelvtörténeti kutatások, hanem a társtudományok is igényt tartanak a nyelvi elemzés szolgáltatása eredményekre. Ezért külön öröm, hogy egy műhely immár tudatosan, önálló sorozatban vállalkozik e nyelvemlékek elemzésére. A Százdi alapítólevél feldolgozásával KOVÁCS ÉVA teljesítette a célkitűzéseit, miközben az oklevél két kronológiai rétege miatt számos kérdést kellett tisztáznia.

A kötet egy sorozat újabb darabjaként jelent meg, mely a jövőben újabb kötetekkel fog bővülni, s az ezekben feltárt eredményekből remélhetőleg további, összevető elemzések is készülnek majd, így bővítve tovább tudásunkat e nyelvemlékek vizsgálatával.

Hivatkozott irodalom

HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2005a. A tihanyi apátság alapítólevele: betűhív átirás jegyzetekkel.

In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi alapítólevél*. Bencés Kiadó, Pannonhalma. 47–55.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2005b. A tihanyi apátság alapítólevele: magyar fordítás jegyzetekkel.

In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi alapítólevél*. Bencés Kiadó, Pannonhalma. 57–65.

NÉMETH DÁNIEL

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5877-8366>

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

The Political Life of Urban Streetscapes. Naming, Politics, and Place [Városi utcaképek politikai élete. Névadás, politika és hely]

Szerkesztők: REUBEN ROSE-REDWOOD – DEREK ALDERMAN – MAOZ AZARYAHU.

Routledge, London – New York, 2018. 334 lap

1. A régmúlt és a jelen városi környezete, utcaképe a mindenkor helynevekkel együtt a mindennapi városi ember számára eleve adott, semleges, természetes közeget jelent. A városkép létrejöttét ugyanakkor az átlagember számára láthatatlan, gyakran mégis heves identitás- és emlékezetpolitikai viták, harcok övezik. Jelen tanulmánykötet a